

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 340.12

Козловський А. А. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету, м. Київ

КОНЦЕПЦІЯ КРИТИЧНОГО ПРАВОЗНАВСТВА В РЕАЛІЯХ СЬОГОДЕННЯ

Рец. на кн.: Десятник В. О. Критичне правознавство : монографія / В. О. Десятник. – Львів : Галич-прес, 2017. – 224 с.

Однією з провідних ідей монографічного дослідження «Право як пізнання. Вступ до гносеології права», опублікованого нами ще майже 20 років тому, була думка про те, що нові умови та якісно інший характер сучасного пізнання зумовлюють необхідність перегляду загальної концепції пізнавально-правового процесу, виявлення ролі чинників, які раніше не враховували або просто ігнорували. Переважно це стосується філософського рівня методології, адже втрата монопольного становища «єдино правильного» діалектико-матеріалістичного підходу дає змогу використовувати в правових дослідженнях ґрунтовні концептуальні розробки сучасних світових філософських напрямів. Отже, ми перебуваємо на початку цікавого етапу правових досліджень, своєрідного ренесансу філософсько-методологічного дискурсу.

Черговим свідченням розвитку цього пізнавального процесу є праця В. О. Десятника «Критичне правознавство», автор якої констатує, що українська правознавча наука й освіта донині визнає основою своєї методології застарілу й догматичну марксистсько-геґелівську діалектику як логічну теорію. Окрім цього, методологічні теорії української правознавчої науки й освіти хибно ґрунтуються на суперечливих методологічних авторитетах Досвіду чи Розуму. Спільною для цих авторитетів і відповідних методологій є догматична орієнтація на досконале й обґрунтоване наукове знання. Водночас завдяки суб'єктивістським теоріям істини

зазначені методології некритично передбачають доступність істини, намагаючись віднайти надійний критерій істинності.

Натомість автор цієї праці обрав сучасну й альтернативну західну філософію науки «критичний розум» (інші назви – філософія припущень та спростувань, філософія спростовності, філософія постпозитивізму), методологічна доктрина якої вважає наукове знання гіпотетичним і погрішимим (фаллібілізм). Вона відповідає теорії об'єктивної істини, до якої можна наблизитися завдяки науковому методу намагань розв'язати проблеми за допомогою припущень, контрольованих суворою критикою. Це – усвідомлено критичний розвиток методу проб і помилок.

Засновником філософії науки «критичний розум» є К. Р. Поппер (1902–1994), а найвідомішими представниками його філософської школи є Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, Х. Альберт, Д. Міллер та ін.

Автор рецензованої праці посилається на монографію «У пошуках нової раціональності. Філософія критичного розуму» (2010) російського філософа І. З. Шишкова, який переконливо пояснює, що, на відміну від традиційних доктрин, методологічне вчення філософії науки «критичний розум» не допускає жодних догм. Це вчення містить погрішимість щодо будь-якої можливої інстанції. Натомість традиційні теорії зводять певні інстанції – Розум або Досвід – до методологічних авторитетів, намагаються виробити в них «імунітет до критики». Методологія філософії науки «критичний розум» не визнає авторитетів та інстанцій непогрішимості, «архімедових опорних точок пізнання» й не допускає догматизації під час розв'язання проблем. Це означає, що не існує жодних розв'язків проблем, які мають ухилитися від критики. Власне ці розв'язки потрібно сприймати як конструкції гіпотетичного характеру, які можуть бути піддані критиці й ревізії. Безперервний пошук і зміна одних розв'язків іншими – це шлях руху до Істини й Прогресу, провідний мотив методологічного вчення філософії науки «критичний розум».

Автор монографії вперше висунув логіко-методологічну, філософсько-емпіричну концептуальну теорію критично-правознавчого способу мислення, яку назвав «критичне правознавство». Цю концепцію науковець вважає своєрідним адаптером для пристосування методології «критичний розум» до потреб української правознавчої науки, освіти й практики, тобто

дослідження, розгляду, розв'язання не лише теоретичних, а й практичних правничих проблем. Адже, як пояснює О. Д. Десятник, методологічному вченню філософії науки «критичний розум» властиві єдність, послідовність, взаємозалежність усіх поглядів. Отже, адаптація в межах запропонованої концепції має бути комплексною.

Згідно з першим розділом монографії, попри те, що пошук «архімедової опорної точки пізнання» завершується догматизмом, наше природно-правниче мислення продовжує обґрунтовувати її «самоочевидними ідеями розуму» (М. Г. Братасюк), «інтелектуальною інтуїцією сутностей» або «чистою феноменологією» (Л. В. Петрова), а наше позитивно-правниче мислення – «досвідом як надійним об'єктивним критерієм» (П. М. Рабінович).

Поширеними є переконання теоретиків про те, що українська правознавча наука й освіта розвиваються завдяки марксистсько-геґелівському «методу віднайдення та розв'язання суперечностей, які наявні в поняттях» (М. В. Костицький) і діалектичній логіці, що не враховує закон уникнення суперечностей формальної логіки та вважає їх необхідними (П. М. Рабінович).

Натомість методологічне вчення філософії науки «критичний розум» узгоджується із законом уникнення суперечностей формальної логіки. Відповідно до цього вчення, зростання наукового знання, прогрес науки полягає в спробах усунення помилок та подальших спробах, керованих досвідом, набутих під час попередніх спроб і помилок. Найбільш вагомий внесок у зростання наукового знання, який здатна зробити теорія, охоплює нові породжені нею проблеми. Саме тому науку та зростання знання визначають як такі, що завжди починаються з проблем і завершуються ними (проблемами зростаючої глибини), а також виявляють постійну здатність до висунення нових проблем. Процес накопичення знань передбачає рух від старих проблем до нових за допомогою методу припущень і спростувань. Допоки гіпотеза спроможна вижити або принаймні не поступається критиці конкуруючих гіпотез, її можна тимчасово спробувати сприйняти як частину сучасного наукового знання.

Основним проблемам теорії пізнання, якими філософія науки «критичний розум» вважає проблеми індукції та меж наукового пізнання, присвячено другий розділ монографії.

Згідно з вченням позитивізму, наша правознавча наука й освіта, наслідуючи індуктивну методологію, визначає пізнання як таке, що розпочинається зі спостережень і досвіду, у результаті узагальнення яких формують теорії. Натомість у контексті методологічним вченням філософії науки «критичний розум» теорії не виникають із наших спостережень і досвіду, а лише перевіряються завдяки їм. Ця філософія науки відкидає будь-яку можливість індуктивної методології, адже вчення про пізнання індуктивним шляхом є хибною інтерпретацією процесу пізнання.

Позитивно-правниче мислення дає змогу констатувати, що підтвердження теорій фактами є критерієм їх істинності й науковості. На противагу цьому, згідно з методологічним вченням філософії науки «критичний розум», теорії (гіпотези) неможливо верифікувати, тобто встановити їхню істинність і науковість шляхом підтвердження конкретними фактами. Скільки б фактів не підтверджували теорію, вона може виявитися хибною, адже для цього достатньо лише одного факту, який би їй суперечив.

У третьому розділі монографії описано принцип погрішимості знання та об'єктивності науки. Відповідно до методології «критичний розум», на відміну від української правознавчої науки й освіти, прагнення до достовірності (чи принаймні ймовірності, вірогідності) теорій є хибним. Принцип погрішимості знання вказує на те, що ми ніколи не можемо бути цілком упевнені в істинності певних теорій. Навіть найкращі з них є лише гіпотезами, які поки не спростували, але, можливо, їх буде спростовано й замінено на кращі теорії в майбутньому. Ми маємо розглядати кращі з наших теорій як істинні лише пробно й бути готовими до їх перегляду, якщо нові аргументи й факти виявлять потребу в цьому. Варто бути відкритими до раціональної критики та дискусії.

Наша правознавча наука й освіта дають змогу стверджувати, що об'єктивність науки залежить від об'єктивності вченого, а позиція представника природничих наук є більш об'єктивною, ніж позиція представника суспільних наук. Натомість, згідно з методологічним вченням філософії науки «критичний розум», об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу. Це означає, що жодна теорія не є недоступною для критики, а основний засіб логічної критики – логічна суперечність – є об'єктивною.

Четвертий розділ монографії присвячено вивченню теорії досвіду. Методологія «критичний розум» характеризує емпіричну

науку таким чином. Тією мірою, якою наукове висловлювання стосується реальності, воно має бути спростовним, а тією мірою, якою воно є неспростовним, воно не вказує на реальність. Теорія, що не спростовна жодною мислимою подією, є ненауковою. Неспростовність є не перевагою теорії (як часто вважають), а її недоліком. Цією методологією сформульовано три вимоги, які покликана задовольняти емпірична теоретична система: 1) вона має бути синтетичною, тобто описувати несуперечливий, можливий світ; 2) вона повинна відповідати критерію спростовності, тобто не бути метафізичною системою й описувати світ можливого досвіду; 3) вона має відрізнитися від інших таких систем як така, що підлягала перевіркам і витримала їх. Згідно з цією методологією, виокремлено чотири різні способи, за якими відбувається перевірка теорії: 1) логічне зіставлення отриманих наслідків, що дає змогу перевірити внутрішню несуперечність системи; 2) дослідження логічної форми теорії з метою визначення того, має вона характер емпіричної чи наукової теорії або, наприклад, є тавтологічною; 3) зіставлення цієї теорії з іншими теоріями задля з'ясування того, чи зробить нова теорія внесок у науковий прогрес, якщо вона виживе після її перевірок; 4) перевірка теорії за допомогою емпіричного використання виведених із неї наслідків. Мета перевірок останнього типу полягає в тому, щоб встановити, наскільки нові наслідки розглянутої теорії, тобто все, що є новим у її змісті, відповідає вимогам практики, незалежно від того, чи виходять ці вимоги із суто наукових експериментів або практичних застосувань.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» теорію називає теорією досвіду чи спростовною теорією, якщо вона точно розділяє клас усіх можливих базисних висловлювань на два такі непорожні підкласи: по-перше, клас усіх базисних висловлювань, з якими вона несумісна (які вона усуває або забороняє). Цей клас називають класом *потенційних спростовувачів* теорії. По-друге, клас базисних висловлювань, які їй не суперечать (ті, що вона «допускає»). Інакше кажучи, теорія спростовна, якщо клас її потенційних спростовувачів не є порожнім.

Це вчення не вимагає перевірки кожного наукового висловлювання перш ніж його буде прийнято. Воно лише потребує, щоб кожне таке висловлювання передбачало перевірку. Наполягання на суворому доказі чи спростуванні у сфері емпіричних наук означає неможливість отримати з досвіду

користі та пізнання міри своєї помилки. У науці не можуть існувати висловлювання, які не можна було б перевірити, а отже, у ній не може бути й висловлювань, які не можна було б спростувати, спростувавши деякі з їхніх наслідків.

Згідно з методологією «критичний розум», базисними є висловлювання, які можуть слугувати передумовами емпіричного спростування. Тобто це висловлювання про поодинокі факти. Кожна перевірка теорії, що закінчується її підтвердженням або спростуванням, має зупинитися на певному базисному висловлюванні, яке доцільно прийняти. Базисні висловлювання, на яких ми зупиняємося й сприймаємо як переконливі та перевірені, безперечно, мають характер догм, але лише настільки, наскільки ми можемо відмовитися від виправдання їх подальшими аргументами (перевірками). Однак такий догматизм не є шкідливим, оскільки за потреби перевірку таких висловлювань можна легко продовжити. Це також робить ланцюг дедукції фактично нескінченним. Однак зазначений «нескінченний регрес» водночас нешкідливий, оскільки в теорії просто не ставиться питання про те, щоб спробувати за його допомогою довести якість висловлювання.

Методологія «критичний розум» ґрунтується на припущенні, що наукові теорії є здогадками чи припущеннями; замість доведення, обґрунтування, підтвердження, наукові теорії потребують критики та спростування шляхом дедуктивних умовиводів; наукові теорії не підтверджувальні, але можуть бути підкріплені тимчасово (допоки вони витримують критику та не є спростованими). Натомість наше позитивно-правниче мислення залишає поза увагою проблему тимчасового підкріплення наукових теорій, оскільки дотримується традиційного припущення стосовно того, що наукові теорії виникають завдяки процедурі індуктивного виведення з окремих випадків; воно дає змогу стверджувати, що наукові теорії мають бути достовірними чи хоча б імовірними, вірогідними.

У п'ятому розділі викладено критичне ставлення до методологій сутностей і визначень. Згідно з методологією «критичний розум», завдання науки полягає в тому, щоб постійно перевіряти теорії, оскільки жодну з них не можна вважати остаточною. Відповідно до цієї методології, так звана інтелектуальна інтуїція сутностей, або чиста феноменологія, не є ані методом філософії, ані методом науки. Натомість наша правознавча наука й освіта вбачають своє завдання в тому, щоб інтелектуально-інтуїтивно проникати, заглиблюватись у сутності

правничих явищ як цілостей, формулювати завдяки цьому остаточні визначення, на підставі яких висувати достовірні чи ймовірні теорії.

Шостий розділ монографії присвячено проблемам методології та методу науки. У межах філософії науки «критичний розум» методологія є теорією правил наукового методу. Вона вбачає відмінну ознаку емпіричних висловлювань у тому, що їх можна критикувати й замінювати кращими висловлюваннями, причому основним завданням визначає аналіз властивої науці здатності до прогресу й типового для неї способу вибору у ключових моментах однієї з конкуруючих теорій.

Українська філософія правознавчої науки, дотримуючись вчення позитивізму, тлумачить методологію науки як емпіричну науку, зокрема як діяльність дослідників або як формальну чи навіть гегелівсько-марксистську діалектичну логіку. За оцінкою філософії науки «критичний розум», діалектична логіка є «не просто застарілою, а й такою, що становить типовий зразок донаукового й навіть дологічного мислення».

Методологічна теорія філософії науки «критичний розум» підтримує ідею єдності наукового методу: метод соціальних наук, як і метод природничих наук, полягає в намаганнях запропонувати пробні розв'язки проблем, з яких розпочалися дослідження. Метод науки є методом спроб розв'язків проблеми за допомогою припущень (або осяянь), контрольованих суворого критикою. Це – усвідомлено критичний розвиток методу спроб і помилок.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» методом науки вважає науковий критичний гіпотетико-дедуктивний метод припущень і спростувань як альтернативу позитивістському індуктивному чи суто дедуктивному (некритичному) методам. Ідеться про метод сміливих, зухвалих припущень, а також винахідливих і рішучих намагань їх спростувати. Цей метод є критичним. Він полягає в тому, щоб висувати теорії й піддавати їх найсуворішим випробуванням. Якщо з огляду на будь-які обмежувальні припущення, лише остаточна кількість конкуруючих теорій вважають можливими, цей метод може призвести до визначення єдиної істинної теорії шляхом нівелювання всіх її конкурентів. Якщо можливих теорій є безліч, то цей метод не може допомогти точно визначити, яка з теорій є істинною, як не може цього зробити й жодний інший метод. Він залишається застосовним, хоча й не дає остаточного вирішення. Якщо розв'язання правознавчої проблеми не витримало випробування, то в такому вигляді воно знімається, що не виключає можливості

збереження його з певними обмеженнями чи іншими модифікаціями, й таким чином – перетворюється на нескінченний пошук справедливого права. На відміну від цього методу, українська правознавча наука користується індуктивним чи суто дедуктивним методами, які спираються на суперечливі позитивістські й природно-правничі теорії.

Проблемам діалектичного мислення присвячено сьомий розділ монографічного дослідження. Як уже було зазначено, сучасна вітчизняна правознавча наука й освіта досі сповнені застарілою й догматичною марксистсько-геґелівською діалектичною логікою, що не враховує закон уникнення суперечностей формальної логіки та яку використовують для захисту марксистських теорій від критики. Вітчизняні впливові правознавці продовжують визнавати діалектику логічною теорією, яка застосовується в «будь-якому пізнанні» (П. М. Рабінович), «будь-яких сфер дійсності» (М. В. Костицький). Вітчизняна юриспруденція традиційно вважає природно-правничий і позитивно-правничий способи мислення «діалектичною єдністю протилежностей» (П. М. Рабінович), «сутнісними протиріччями, які є внутрішньою рушійною силою розвитку теорії права» (С. П. Рабінович).

Відповідно до представленої в монографії методології, примирення із суперечностями обов'язково призводить до відмови від критики, адже критика призначена для виявлення суперечностей у теорії. Діалектики помиляються стосовно того, що немає потреби уникати суперечностей. Прихильники діалектики посягають на закон несуперечності формальної логіки, який стверджує, що два висловлювання, які суперечать одне іншому, не можуть одночасно бути істинними. З двох суперечливих висловлювань можна вивести будь-яке висловлювання. Твердження діалектиків про те, що суперечності є неминучими, призводить до помилки, оскільки так звана плідність суперечностей є просто результатом нашого небажання погоджуватися з ними (дотримуючись закону несуперечності). Воно небезпечне, оскільки думка про те, що від суперечностей позбавлятися не слід, обов'язково призводить до кінця і науки, і критики.

У межах восьмого розділу «Істина та правдоподібність» ідеться про те, що українська правознавча наука й освіта, дотримуючись традиційних суб'єктивістських теорій істини, зокрема теорії корисності, засвідчує, що істину потрібно встановлювати, доводити, виправдовувати, нею можна володіти,

в неї потрібно вірити, з огляду на що вони намагаються віднайти надійні критерії істинності.

Натомість методологічна доктрина філософії науки «критичний розум» приймає об'єктивне (або абсолютне), поняття істини А. Тарського: висловлювання є істинним лише за умови, що воно відповідає фактам. Однак ця доктрина переконує, що воно абсолютне не в тому сенсі, що дає змогу нам висловлюватися з «абсолютною переконливістю або впевненістю», адже воно не дає нам критерія істинності. Отже, ідея істини є абсолютною, але не можна претендувати на абсолютну безперечність. Можна шукати істину, але не володіти нею: для жодної теорії не доведена й не може бути доведена її істинність. Методологія «критичний розум» запроваджує поняття правдоподібності наукової теорії, яке висловлює ідею ступеня її наближеності до істини. Традиційна теорія пізнання використовує поняття ймовірності наукової теорії, яке також висловлює цю ідею. Наша правознавча наука й освіта, дотримуючись позиції традиційної теорії пізнання, використовують поняття вірогідності, імовірності наукових теорій.

Таким чином, згідно з методологією «критичний розум», підґрунтям усіх міркувань є ідея зростання знання або, інакше кажучи, ідея наближення до істини. Ця ідея підтверджується поняттям правдоподібності наукової теорії, (ступеня наближення її до істини), яке висловлює ідею досягнення вичерпної істини, а отже, правдоподібність поєднує істину зі змістом теорії. Натомість традиційна теорія пізнання використовує поняття ймовірності наукової теорії (ступеня наближення її до істини), яке висловлює ідею досягнення логічної достовірності за допомогою поступового зменшення інформативного змісту теорії. Таким чином, імовірність поєднує істину з відсутністю змісту теорії.

У дев'ятому розділі монографії представлено погляди щодо мети й завдання науки в контексті методології «критичний розум». Українська правознавча наука своєю метою вважає: виявлення соціальної сутності правових і державних явищ (П. М. Рабінович), оновлене пізнання сутності права й держави (Л. В. Петрова), необхідність пізнання сутності та визначення поняття права (О. І. Ющик), занурення в сутність досліджуваних явищ (Р. А. Майданик). Водночас завданням визнано розроблення категоріального апарату, окремих дефініцій, понять, правових конструкцій (Н. М. Оніщенко).

Згідно з методологією «критичний розум», мета науки – пояснювати, де найбільш доцільним буде таке пояснення, що передбачає найжорсткіші перевірки. Завдання науки частково

теоретичне – пояснення, частково практичне – передбачення. Завдання науковця полягає в тому, щоб постійно піддавати свою теорію новим перевіркам та не визнавати жодну з теорій остаточною. Лише завдяки спростуванню припущень учених насправді стикається з дійсністю. Тільки виявлення та усунення помилок становить той «позитивний» досвід, якого дослідник набуває в дійсності.

Отже, на думку автора монографії, описані й пояснені ним проблеми філософії науки й теорії пізнання потребують аргументовано-критичного обговорення й подальших правничих досліджень для їх осмислення. Залежно від результатів такого обговорення та подальших досліджень цих проблем українська правознавча наука може започаткувати постановку й розв'язання теоретичних і практичних проблем завдяки методології та методу філософії науки «критичний розум» у межах концепції «критичне правознавство».

Щодо філософсько-методологічного дискурсу описаних у монографії проблем філософії науки й теорії пізнання ми обстоюємо інші погляди, ніж представлені у філософії науки «критичний розум», зокрема відносно методології сутностей, цілостей і визначень, методу феноменологічної філософії права, ролі діалектичної логіки для розвитку права й тлумачення теорії істини. Так, в опублікованому нами дослідженні «Право як пізнання. Вступ до гносеології права»^{*} сутністю всього права постає пізнання, а логіка слугує методом розкриття його сутності (с. 238). На нашу думку, феноменологія Е. Гуссерля запропонувала нове розуміння цілей філософії та предмета пізнання. Водночас було сформульовано новий метод. Феноменологія зумовила виникнення цілої низки теоретико-пізнавальних і філософських напрямів, зокрема феноменологічної філософії права (с. 272). Згідно з концепцією феноменологічної школи права, щоб відкрити право, потрібно очистити свідомість від різних домішків-стереотипів, психологічних нашарувань, тобто слід здійснити феноменологічно-правову редукцію. Лише за таких умов стають доступними ейдоси права, правові сутності апріористичної природи, що існують у поняттєвій формі (с. 268). Вважаємо, що логіка у взаємодії з правом, стаючи юридичною логікою, формує право, реалізує його й загалом є логікою розвитку права,

^{*} Козловський А. А. *Право як пізнання. Вступ до гносеології права*. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.

діалектичною логікою права, виявляє себе як фундаментальна логічна константа правового пізнання, а отже, загального розвитку права (с. 271). Застосовуючи діалектичну суперечність між правом та пізнанням рецензент пояснює, що пізнання заперечує право, право заперечує пізнання, хоча вони й не можуть існувати одне без одного, тому й утворюють єдину суперечність, що розвивається (с. 262). Переконані, що істинність поєднує нормативність і справедливість, а в прагматичному контексті істина завжди більш практична, вигідна, далекоглядна, людяна (с. 5); істина – це процес, чітке визначення істини є її обмеження (с. 81).

Попри розбіжність наших поглядів і представленої методології «критичний розум», її можна визнати (після широкого філософсько-методологічного дискурсу) однією з альтернатив «єдино правильному» діалектико-матеріалістичного підходу.

Монографію В. О. Десятника «Критичне правознавство» вважаємо такою, що є: першою в українському правознавстві спробою адаптувати методологічне вчення західної філософії науки «критичний розум» для потреб вітчизняної правознавчої науки та освіти; завершеним, самостійним, оригінальним дослідженням, що характеризується єдністю, послідовністю, взаємозалежністю всіх його аспектів; науковою працею, яка відповідає вимогам п. 2.3 наказу МОН України «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» від 17 жовтня 2012 року № 1112.

Рецензія надійшла до редколегії 17.10.2017

Kozlovskiy A. – *Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Constitutional and Administrative Law of the National Transport University, Kyiv, Ukraine*

Concept of Critical Liability in Realities Today

Review of the book: Desiatnyk V. Critical Law : Monograph / V. Desiatnyk. – Lviv : Galich-Press, 2017. – 224 p.